S.S. College, Jehanabad
class - B.A. Part I (Hons.)
Subject :- Psychology paper-I (General Psychology)
Teacher's Name = Dr. Vivek Nand Sharma

Topic — Emotion

James-Lange Theory of Emotion.

मनोविज्ञान के क्षेत्र में संवेग मनोवैज्ञानिकों के लिए एक महत्वपूर्ण अध्ययन क्षेत्र रहा है। सामान्यतः संवेग से व्यक्ति की विभिन्न प्रकार की दैहिक प्रतिक्रियाएँ (Bodily reactions), भावभंगिमाएँ (expressive movements) तथा कुछ आत्मनिष्ठ भाव (Subjective feelings) अर्थात् सुखद या दुखद भाव इत्यादि अभिव्यक्त होते हैं। संवेग के स्वरूप को स्पष्ट करने के लिए मनोवैज्ञानिकों ने समय-समय पर कई सिद्धान्त दिये जिनमें से एक प्रमुख सिद्धान्त James-Lange Theory (जेम्स-लांगे सिद्धान्त) है। यह संवेग का एक शारीरिक सिद्धान्त है। इस सिद्धान्त का प्रतिपादन अमेरिकन मनोवैज्ञानिक William James तथा डेनिश शरीरविज्ञानी Carl Lange द्वारा स्वतंत्र रूप से 1880 में किया गया। दोनों के विचार संवेग के उत्पन्न होने में एक जैसे हैं। इसलिये इस सिद्धान्त का नाम दोनों के संयुक्त नाम पर रखा गया। इस सिद्धान्त द्वारा संवेग की व्याख्या सामान्य बोध (common sense) की व्याख्या से भिन्न दिखाई देती है। सामान्य बोध के अनुसार, पहले किसी भी संवेगात्मक उद्दीपन का प्रत्यक्षण होता है, उसके बाद संवेगात्मक अनुभूति होती है। संवेगात्मक अनुभूति के बाद व्यवहार या शारीरिक परिवर्तन होते हैं। इस प्रकार संवेगात्मक अनुभूति पहले होती है और शारीरिक परिवर्तन या व्यवहार इसके बाद होता है।

लेकिन जेम्स-लांगे सिद्धान्त के अनुसार, पहले संवेगात्मक व्यवहार होता है और तब संवेगात्मक अनुभूति होती है। यदि संवेगात्मक व्यवहार नहीं होता, तो संवेगात्मक अनुभूति भी नहीं होती। दूसरे शब्दों में, यदि व्यक्ति के साथ या सामने कोई घटना घटती है, तो वह तुरन्त उसका शारीरिक प्रतिक्रिया करता है। James (1913) के शब्दों में — "my theory ... is that the bodily changes follow directly the perception of the exciting facts, and that our feeling of the same changes as they occur is the emotion."

इस सिद्धान्त के अनुसार, संवेग की

SHOT ON REDMI Y3
AI DUAL CAMERA
Aianta Orford

ਤੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਕਾਰਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਸਿਲਸਿਲਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।

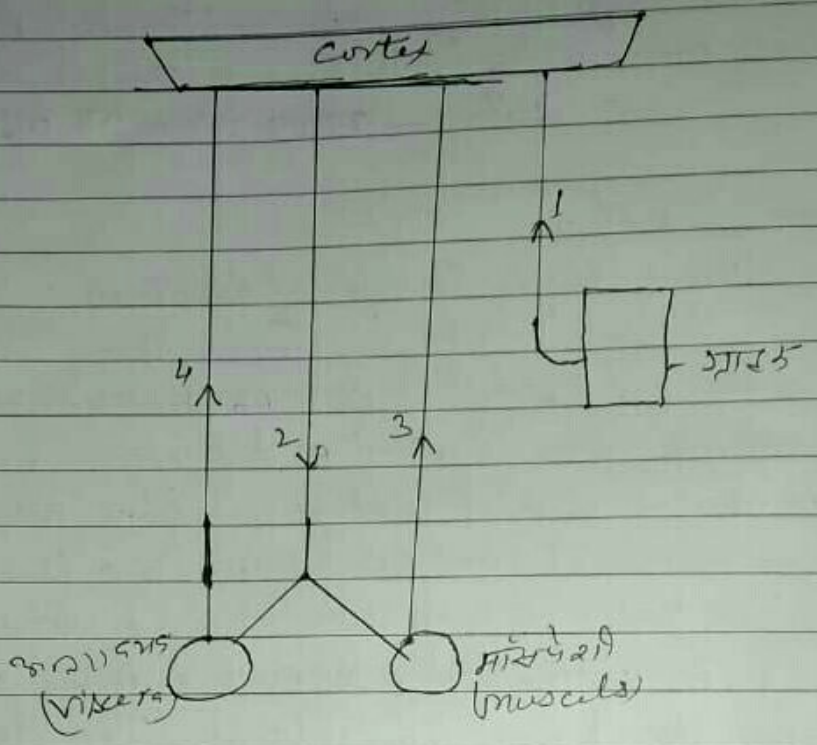

James - Lange theory

ਉਪਰੋਕਤ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਜੇਮਜ਼ ਲੈਂਗ ਸਿਧਾਂਤ ਨੇ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰਕ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਕੇ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਉਤੇਜਕ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਕੁਝ ਸਰੀਰਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਦਿਲ ਦੀ ਧੜਕਣ ਦਾ ਵਧਣਾ, ਸਾਹ ਦੀ ਗਤੀ ਵਿਚ ਤੇਜ਼ੀ ਆਉਣਾ, ਮਾਸਪੇਸ਼ੀਆਂ ਵਿਚ ਤਣਾਅ ਆਦਿ। ਇਹ ਸਰੀਰਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਸਾਡੇ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਦਿਮਾਗ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇਕਰ ਸਰੀਰਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਾ ਹੋਣ ਤਾਂ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਲਈ ਸਰੀਰਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਆਲੋਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਹ ਤਾਂ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਈ ਹੋਰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕੈਨਨ ਬਾਰਡ ਸਿਧਾਂਤ, ਸ਼ੈਕਟਰ ਸਿੰਗਰ ਸਿਧਾਂਤ ਆਦਿ।

ਦੀਵਿਆ ਜੋਸ਼ ਦੇ ਸਮਾਧ ਕਥਿਤ ਸ਼ਾਰੀਰਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਨ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਕੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸੇ ਸਮਾਂ ਹੀ ਅਨੁਭਵ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਤਦ ਉਸੇ ਸਮਾਂ ਹੀ ਅਨੁਭਵ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸਿਧਾਂਤ ਨੇ ਅਨੁਭਵ ਪੱਖੀ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਤਾਲਮੇਲ ਅੰਤਰਾਂਗ ਪੱਖੀ ਸਾਰੀਰਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਪਹਲੇ ਸਾਰੀਰਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਅਨੁਭਵ ਹੋਣਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਆਖਦੇ ਹਾਂ। James (1890) ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕਹਾ ਹੈ "We feel sorry because We cry, angry because We Stike, afraid because We tremble!"

James ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਇਹ ਤਰਕ ਸਹਦਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਨੇਕਾਂ ਸਾਰੀਰਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਅਭਿਨਯ ਨਾਲ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਹੀ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਹੋਣੀ ਹੈ। ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਤਿਕਥਨ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਕਹਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੰਵੇਗ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਤੋਂ ਪਹਲੇ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਹੋਣੀ ਹੈ। ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਸੰਵੇਗ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਹੋਣੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਅਨੁਭੂਤੀ-ਕਾਰਣ ਨੂੰ ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਅਨਾਵਾ ਨਾ ਆਖਕੇ ਸਾਰੀਰਿਕ ਹੈ। Lange ਨੇ ਸੰਵੇਗ ਨੂੰ ਮੁਲਰ ਰੂਪ ਦੇ Vasomotor disturbance (ਰਕਤ-ਗਤਿ ਤਬਦੀਲ) ਦਾ ਆਖਿਆ ਅਖਵਾਇਆ ਹੈ।

Laird (1984) ਅਤੇ Matsumato (1987) ਨੇ Facial feedback hypothesis (ਆਸਣ ਪ੍ਰਤਿਕ੍ਰਿਆ ਪ੍ਰਾਕਲਪਨ) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਈ ਹੋਰ ਸਬੂਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ James-Lange theory ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਸਣ ਸੰਬੰਧੀ ਮਾਸਪੇਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਕ੍ਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤਿਕ੍ਰਿਆ ਨਹੀਂ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਜਦ ਭੌਂ ਚੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਹਾਂ ਜਾਂ ਮੱਥੇ ਪਾਉਂਦੇ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਕੋਈ ਦੁਖ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। McCanne & Anderson (1987) ਅਤੇ Ekman et al (1990) ਵਰਗੇ ਹੋਰ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵੀ James-Lange theory ਦਾ ਕਾਫੀ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਕਈਆਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਕੁਝ ਆਲੋਚਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

① Sherrington (1900) ਨੇ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਾ ਕਿ ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਅਨਭਵ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਆਧਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਏ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤੰਤੂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਾਰੀਰਿਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਸੇਰੇਬ੍ਰਲ ਕਾਰਟੈਕਸ ਨੂੰ ਦੇਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸੂਚਨਾ ਤੰਤੂ ਹੀ ਸੰਵੇਗ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਕਾਰਣ James-Lange theory ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ ਹੈ।

SHOT ON REDMI Y3
AI DUAL CAMERA

② Cannon, Lewis & Britton (1927) ने प्रयोगात्मक अध्ययनों के आधार पर यह बताया कि संवेगात्मक अनुभूति के लिए संवेदात्मक व्यवधान अत्यन्त आवश्यक नहीं है। इन्होंने बिल्ली के Sympathetic nerve को काट देने एवं नोरएपिनेफ्रीन इंजेक्शन द्वारा बिल्ली में उत्पन्न नहीं किया। जिससे अनुभव किया कि बिल्ली को बिल्कुल ही संवेदा का अनुभव नहीं होना चाहिए था, लेकिन बिल्ली में उसी तरह के संवेदा होते देखे गये।

③ Schachter (1962) ने भी इस सिद्धान्त की आलोचना करते हुए कहा कि यह सिद्धान्त संवेदा की व्याख्या करने में सफल नहीं है। उन्होंने प्रयोग में Adrenin की कुछ मात्रा शारीरिक उत्तेजना उत्पन्न किया। प्रयोज्य से यह पूछा गया कि उसे किसी संवेदा का अनुभव हुआ कि नहीं, तो प्रयोज्य ने यह बताया कि उन्हें किसी के प्रति संवेदा की अनुभूति नहीं हुई। शारीरिक उत्तेजना संवेदात्मक अनुभूति का आधार होना तो उसे संवेदा का अनुभव होना चाहिए था। इस तरह उपरोक्त सिद्धान्त असफल साबित हो जाता है। Marañon (1929) ने भी अपने प्रयोगों में epinephrine की कुछ ही खुराक मनुष्य शरीर में देने पर यह बताया कि शारीरिक परिवर्तन होने पर संवेग नहीं हुआ।

④ Archer ने अभिलेखा तथा अभिलेखी का एक अध्ययन किया जिसमें अभिलेखी को हिप्नोटाइज करने के बाद उसे यह सुझाव दिया गया कि अभिलेखा उन्हें तीव्र-आघी नाद के संवेदा का अनुभव होगा है या नहीं, जिस नाद के अभिलेखा के साथ है। अभिलेखा अभिलेखा तथा अभिलेखी के साथ एक ही तरह का व्यवहार किया। इससे भी James का सिद्धान्त असफल साबित हो जाता है।

⑤ Cannon (1927) ने भी James-Lange theory की आलोचना करते हुए कहा कि संवेदा का केन्द्र एक अनुकम्पित तन्त्र न होकर Hypothalamus है। उन्होंने बिल्ली पर प्रयोग किया और देखा कि बिल्ली के Hypothalamus को नष्ट देने पर संवेदा का अनुभव कुछ नहीं। इसी तरह अनुकम्पित तन्त्र को नष्ट देने पर बिल्ली में संवेदा का अनुभव पहले की तरह होता रहा। इससे यह साबित हो जाता है कि संवेदा का आधार अनुकम्पित तन्त्र नहीं है, बल्कि Hypothalamus है। Cannon ने बिल्ली पर प्रयोग करके यह साबित किया कि संवेदात्मक व्यवहार एवं संवेदात्मक अनुभूति दोनों साथ-साथ होती है।

⑥ Schachter & Singer (1962) ने अपने प्रयोगों के आधार पर यह बताया कि संज्ञान का संवेगों में महत्वपूर्ण स्थान है। इस तरह संवेदात्मक परिस्थिति में विभिन्न व्यक्तियों में विभिन्न संवेग उत्पन्न हो पड़ते हैं।

इस तरह यह स्पष्ट पता है कि शारीरिक परिवर्तन भी संवेदात्मक अनुभूति जिम्मेदार नहीं होती है। अब James-Lange theory के एक one-sided hypothesis के रूप में कैनन प्रयोगात्मक आधार

SHOT ON REDMI Y3